

Zofia Gzik

Lapidarium na Starym Cmentarzu w Radomsku

Ochrona Zabytków 51/1 (200), 53-56

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

LAPIDARIUM NA STARYM CMENTARZU W RADOMSKU

Na starożytność miasta Radomska wskazuje wspomniane w 1910 r. przez M. Wawrzeńskiego grodzisko owałnego kształtu, które uległo jednak całkowitemu zniszczeniu. Zachowała się tylko nazwa tego miejsca, położonego niedaleko obecnego dworca kolejowego — „Kopiec”.

Miasto *Radomskye*, *Radomsk*, *Noworadomsk* i *Radomsko* po raz pierwszy ukazuje się pod nazwą *Radomskye* w dokumencie z 1243 r. jako miejsce wystawionego przez Konrada Mazowieckiego dokumentu dotyczącego nadań dla oo. dominikanów z Płocka.

W początkach państwowości polskiej Radomsko należało do ziemi łęczycko-sieradzkiej. W 1263 r. doszło do podziału dzielnicy łęczycko-sieradzkiej pomiędzy synów Konrada Mazowieckiego na księstwo sieradzkie, które objął w posiadanie Leszek Czarny oraz mniejsze księstwo łęczyckie. W 1266 r. Leszek Czarny jako zwierzchnik (książę krakowski) reguluje stosunki od dawna istniejącego miasta, wydając dokument lokacyjny.

Radomsko, miasto książęce, a następnie królewskie, posiadało najstarszy kościół farny pod wezwaniem św. Lamberta. Zbudowany był najprawdopodobniej w XII lub XIII w., początkowo jako budowla drewniana. Pałony wielokrotnie i odbudowywany już jako mурowany, nie przetrwał do obecnych czasów. Kościół, który dziś istnieje, powstał w latach 1869–1876 w tym samym miejscu.

Drugim obiektem sakralnym jest klasztor oo. franciszkanów wraz z kościołem pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża Świętego, który w 1288 r. książę Leszek Czarny uposażył w ziemie uprawne i łąki.

Trzecim kościołem był kościół św. Ducha, tzw. szpitalny, pod wezwaniem św. Wita — zapewne istniał już w XV w., ponieważ z 1475 r. roku pochodzi fundacja przykościelna Domu Schronienia — rozebrany w 1852 r. jako nie nadający się do remontu i zagrażający bezpieczeństwu ludzi.

Zgodnie z zasadami religii chrześcijańskiej grzebanie zwłok odbywało się na terenach przykościelnych ze zróżnicowaniem, bliżej lub dalej od kościoła, zależnie od zasług i statusu społecznego zmarłego.

Cmentarz przykościelny zaspokajał potrzeby ludności do pewnych granic. Wzrost liczby ludności w mieście, masowe zgony w wyniku chorób zakaźnych, zwanych wówczas zarazą lub morowym powietrzem powodowały, że pojemność cmentarzy przykościelnych szybko się zmniejszała, a warstwowo, zbyt płytkie pochówki, prowadziły do wielu tragicznych sytuacji, jak wybuchy epidemii, wypłukiwanie zwłok w czasie klęsk żywiołowych (powodzie) lub rozwlekanie szczątków ludzkich przez zwierzęta szukające żeru.

Koniecznością życiową stawało się znalezienie miejsca na godny pochówek poza terenem przykościelnym. Łączyło się to z przełamywaniem pewnych zasad, pewnej zakorzenionej tradycji, ale było koniecznością, ponieważ zabudowa miejska nie pozwalała na powiększanie terenów przykościelnych.

Po II rozbiórce Polski w 1793 r. Radomsko weszło w skład zaboru pruskiego, położone w departamencie kaliskim Prus Południowych. Od 1807 r. było w Księstwie Warszawskim, a po Kongresie Wiedeńskim Radomsko znalazło się w granicach Królestwa Polskiego.

Już w 1779 r. przy wizytacji kościoła farnego zanotowano, że chowanie umarłych należałoby przenieść na inne miejsce, dopiero jednak za rządów pruskich doszło do powstania cmentarza na obszernym placu za miastem, przy drodze do Strzałkowa,

Można sądzić, że nie od razu chowano zmarłych na nowo wyznaczonym miejscu, co było zjawiskiem zrozumiałym, uwarunkowanym wielowiekową tradycją. Trzeba było czasu, aby dokonały się zmiany w mentalności mieszkańców.

Po przystąpieniu do budowy obecnego kościoła farnego w 1869 r., znaleziono pod fundamentami poprzedniego kościoła i na dawnym cmentarzu mnóstwo trumien z ciałami częściowo zachowanymi, okrytymi niekiedy kontuszami i żupanami z ciężkiej jedwabnej materii. Najstarsze trumny były wykonane z jednolitej kłody, wewnątrz wylane smołą i wylepione płótnem. Wywieziono 40 fur kości i pochowano na istniejącym już cmentarzu poza miastem. Ten fakt zbiorowego pogrzebu wskazuje, że powstały na przełomie XVIII i XIX w. cmentarz stał się jedynym miejscem pochówków.

Mimo poszukiwań, nie znalazłam dokumentu stanowiącego o powstaniu cmentarza. Należy sądzić, że ze względu na założyciela, był to cmentarz samorządowo-komunalny. Obecnie znajduje się pod całkowitym zarządem parafii rzymskokatolickiej.

Powierzchnia cmentarza ulegała zmianie. Stopniowo, w miarę potrzeby był powiększany. Zmieniał się układ alei, na co wskazują do dziś zachowane groby, które usytuowane są obecnie tyłem do alei.

W okresie I wojny światowej cmentarz powiększono w celu uzyskania miejsca na masowe groby żołnierskie. Pozostałością tej części jest obecnie wytyczona jedna duża, symboliczna kwatery, reszta przeznaczona została na indywidualne pochówki. Cmentarz jest pod zarządem prałata kościoła parafialnego pod wezwaniem św. Lamberta wraz z pozostałymi jeszcze kwatery innymi wyznań: prawosławnego, podlegającego ks. Kozickiemu z Piotrkowa Trybunalskiego, i ewangelicko-augsburskiego. Obserwuje się jednak wyprze-

Ogólny widok Lapidarium na Starym Cmentarzu w Radomsku. Fot. P. Martela
 General view of the lapidarium in the Old Cemetery in Radomsko. Foto: P. Martela

dawanie miejsc na pochówki katolickie na tychże kwaterach. Czując się zobowiązana do działalności na rzecz społeczeństwa ze względu na zasiedloność rodziny, wg dokumentów od połowy XVIII w., w latach osiemdziesiątych wykonałam dokumentację fotograficzną Starego Cmentarza z uwzględnieniem nagrobnych inskrypcji. Wówczas to zwróciłam uwagę na płyty nagrobne leżące wprost na ziemi, niektóre w dobrym stanie, inne pęknięte, czasem służące jako płyty chodnikowe na błotnistej alei.

Z dawnej kwatery francuskiej, gdzie byli chowani członkowie dyrekcji zakładów metalurgicznych koncernu belgijsko-francuskiego, pozostały tylko pojedyncze nagrobki z piaskowca i kilka płyt przysypanych ziemią.

Myśl o zabezpieczeniu tychże płyt, nagrobków i wyrzucanych na śmietnik krzyży od dawna mnie nurtowała, nie mogłam jednak działać jako osoba prywatna. Dopiero założenie w Radomsku Oddziału Towarzystwa Opieki nad Zabytkami pozwoliło zrealizować projekt ratowania tych dóbr kultury. Chciałam podkreślić, że byliśmy jednym z niewielu towarzystw, jakie powstało poniżej szczebla wojewódzkiego, i zdołaliśmy, mam nadzieję, udowodnić, że celowe jest powoływanie do życia takich oddziałów TONZ, które motywowane patriotyzmem lokalnym są w stanie zachować wiele dóbr kultury materialnej na swoim tere-

nie. W dniu 25 lutego 1991 r. Zarząd Główny TONZ zaakceptował zgłoszenie o powołaniu Oddziału TONZ w Radomsku, a 5 marca 1991 r. dokonano wyboru władz i od tego czasu oddział rozpoczął statutową działalność.

W końcu 1991 r. Urząd Miasta przyznał kwotę 30 mln zł jako dotację docelową na budowę lapidarium. Korzystne było również to, że wśród członków Towarzystwa mieliśmy profesjonalnych artystów: rzeźbiarkę Irenę Woch i malarza Stanisława Imielińskiego. Od zarządu Starego Cmentarza uzyskaliśmy zezwolenie na montowanie tablic na wewnętrznej stronie muru otaczającego cały cmentarz. Badania wykazały, że mur wytrzyma obciążenie tablicami, które montowano na żelaznych bolcach, a równocześnie oparto je na ceglach klinkierowych. Pod całością muru zalano betonową ławę.

Projekt lapidarium wykonała w całości Irena Woch. Nie było łatwe znalezienie wykonawcy, ponieważ kamieniarze posiadający zakłady odmawiali wykonania pracy ze względów finansowych. Tablice przed montażem musiały być czyszczone ręcznie. Ostatecznie pracę wykonał Zespół Szkół Zawodowych nr 1 o profilu mechanicznym.

Podpisano umowę z kierownikiem warsztatów tejże szkoły i w 1992 r. na dzień Wszystkich Świętych wykonano 2,5 przęsła (odległość między słupami muru).

Mieszkańcy miasta odwiedzający groby swoich bliskich mogli obejrzeć pierwszą część wykonanego lapidarium. Lapidarium spotkało się nie tylko z zainteresowaniem, ale i z uznaniem zwiedzających.

W następnych latach kontynuowano rozbudowę lapidarium zbierając wszystkie płyty porzucone, nagrobki i krzyże. Urząd Miasta przyznawał towarzystwu kolejne docelowe dotacje, w czym mieściły się również naprawy pojedynczych grobów. Po zebraniu wszystkich zabytkowych elementów, lapidarium jest w dalszym ciągu miejscem, gdzie montowane są tablice pamiątkowe dla osób godnych pamięci, a których groby uległy likwidacji.

Dziś lapidarium odwiedzane jest przez wiele osób i stało się integralną częścią cmentarza.

Ogółem w lapidarium umieszczono 29 płyt nagrobnych. 26 to płyty z piaskowca, 1 z betonu, 1 z białego marmuru i 1 wykonana z żeliwa. Wśród nastawek z ogólnej liczby 6 — 5 jest wykonanych z piaskowca, a 1 stanowi granitowy głaz polny ustawiony pionowo, z wykutymi w nim napisami o zmarłej.

Spośród krzyży najwięcej — 6 — stanowią odlewy żeliwne, 4 wykonane przez kowala o różnym stopniu zdobnictwa i 1 ze spawanych rur z ramionami zakończonymi 3 małymi kółkami.

Towarzystwo nie czyni w swojej działalności różnic ani wyznaniowych, ani narodowościowych i dlatego w lapidarium, poza polskojęzycznymi, znajdują się płyty francusko- i rosyjskojęzyczne, poza katolickimi — wyznania prawosławnego i ewangelicko-augsburskiego.

W zestawieniu liczbowym przedstawia się to następująco: płyt rosyjskojęzycznych jest 5 znalezionych w wydzielonej kwaterze prawosławnej, francuskojęzycznych — 4, w tym 1 znaleziona na kwaterze wyznania ewangelicko-augsburskiego, oraz 2 nastawki nagrobne.

Najstarsza znaleziona płyta pochodzi z roku 1841. Jest to płyta nagrobna Tadeusza Junoszy-Piotrowskiego, burmistrza miasta Radomska.

Następne pochodzą z lat: 1872, 1876, 1878, 1882, 1884, 1885, 1887, 1888, 1890, 1896, 1897, 1900, 1901, 1902, 1905, 1907, 1908, 1910, 1913, 1915, 1916, 1917, 1929, 1945.

Najpóźniejsza płyta, która wyrzucona została przez rodzinę w momencie zmiany grobu ziemnego na piwniczny grobowiec, pochodzi z 1950 r.

Większość płyt nagrobnych i nastawek posiadała pojedyncze napisy, na kilku dotyczyły one dwóch osób, 1 płyta rosyjskojęzyczna dotyczyła rodziny pięcioosobowej, w której było troje dzieci.

Na tablicach odnoszących się głównie do dorosłych znajdują się prośby o modlitwę za zmarłych, natomiast jeżeli płyta lub nagrobek dotyczyły dziecka lub dzieci, umieszczano myśli świadczące o zachowaniu wspomnienia o nich i godzenia się z Wolą Bożą.

Zdobnictwo na płytach jest skąpe i ogranicza się głównie do stylizowanych rozet na 4 rogach. Bogatsze

zdobnictwo występuje na nastawkach w formie wieńców z kwiatów i liści lub samych elementów roślinnych wyrzeźbionych w piaskowcu. Wśród umieszczonych w lapidarium płyt nie ma płyt z granitu. Piaskowiec był materiałem bardziej dostępnym i łatwiejszym w obróbce. Napisy na płytach z piaskowca, betonu i marmuru wykonane są pismem wklęsłym, tylko na jednej płycie z piaskowca zastosowano pismo wypukłe, bardziej pracochłonne, ale zwiększające czytelność tablic.

Wypukłym pismem wykonany jest również napis na jedynej tablicy żeliwnej umocowanej w dolnej części żeliwnego krzyża. Tak też w całości kompozycja została umieszczona.

Wśród 11 krzyży jeden z nich, żeliwny, wyróżnia się ozdobnym wystrojem z umieszczonymi w podstawie dwoma aniołkami, pozostałe są prostymi odlewami o zaokrąglonych lub prosto ściętych brzegach. Krzyże wykonane przez kowala posiadają elementy ozdobne w postaci skrętów, w różnej odległości od centralnych prostych części. Są dowodem inwencji i umiejętności zawodowej wykonawcy. Jeden z nich zwraca szczególną uwagę: był ustawiony na trzech podporach, z których zachowały się dwie i tak też został wmontowany. Dzielenie płyt nastawkami nagrobnymi i krzyżami wprowadziło pewne urozmaicenie w całości kompozycji, nadając lapidarium ciekawy artystycznie wystrój.

Na najstarszych płytach umieszczany jest określony napis — „tu spoczywają zwłoki” — dopiero dalej „śp.” i symbol krzyża oraz informacja dotycząca zmarłego. Istotne jest podawanie na płytach informacji o zawodzie, stanowisku w pracy, co pozwala ustalić status społeczny, jak i daje istotne informacje o mieszkańcach miasta. Rezygnacja z tych informacji, co się spostrzega obecnie, powoduje pewną anonimowość osób i zubaża źródło informacji, jakim był kiedyś cmentarz.

Budowa lapidarium trwała od 1992 r. do 1996 r., z tym że w ostatnim roku wmontowano tablicę pamiątkową uznając, że po zebraniu wszystkich płyt i nagrobków lapidarium będzie miejscem montażu tablic pamiątkowych osób zasłużonych, a których groby zostały zlikwidowane.

Ogółem wmontowano 3 tablice:

- poświęconą pamięci Edmunda Osterloff, nestora fotografii artystycznej,
- poświęconą powstańcom 1863 r.
- poświęconą dr Władysławowi Odlanickiemu-Poczobuttowi, który przyjechał z Warszawy w 1919 r. zwalczać panującą wówczas epidemię duru brzuszego i zmarł po sześciu miesiącach zaraziwszy się od chorych.

Lapidarium nie jest uważane za zakończone, ponieważ przewiduje się dalsze montaż tablic pamiątkowych, po uzyskaniu informacji o godnych upamiętnienia w tej formie ludzi, których groby, z różnych powodów, uległy likwidacji.

The Lapidarium in the Old Cemetery in Radomsko

Radomsko, first a castle town and then a ducal and royal town, was granted its location document in 1266 by Leszek the Black, duke of Sieradz. The oldest parish church existed probably already in the twelfth or thirteenth century, and in accordance with the principles of Christianity, the surrounding area was used as a burial ground for the local inhabitants.

Existing circumstances made it necessary to transfer cemeteries outside cities. In Radomsko, the Old Cemetery, functioning up to this day, was established in 1793–1807, when in the wake of the second partition the city became

part of the Russian partition area. The Radomsko-based Branch of the Society for the Protection of Historical Monuments, founded on 25 February 1991, set itself the task of saving the tombstones, monuments, and crosses scattered within the cemetery by placing them in a lapidarium. The site was located within the inner wall encircling the existing cemetery. Thanks to donations offered by the Municipal Council, the lapidarium was built in 1992–1996. The collection includes 29 gravestones, 6 monuments, and 11 crosses. Three commemorative plaques of notables, whose graves were liquidated, were installed.